

Diyarbakır Ağzının Sözcük Varlığına Katkıları

Zühal Ölmez
(İstanbul)

Bu çalışmada Diyarbakır ağzı hakkında daha önce yapılan çalışmalar gözden geçirilerek sözcük varlığı incelenmiştir. Doğup büyüdüğüm bu bölgeye ait sözcükler, deyimler, beddualar, şarkılar ve şiirlerden dağarcığımda birçok malzeme bulunmaktaydı. Bunların bir kısmı daha önce oradan topladığım az da olsa benim için önemli metinlerdi. Diyarbakır kültürü, tarihi ve dili için çalışmış olan Sayın Esmâ Ocak'a bana sağlamış olduğu metinler için teşekkür ediyorum.

Daha önce yapılmış olan çalışmalar¹ bu ağza özgü dilbilgisi özellikleri ve sözcük dağarcığı hakkında bilgi vermektedir. Bu çalışmalarda Derleme Sözlüğünde yer almayan sözcüklerin bulunması ya da varolan, bilinen sözcüklerin farklı anlamlarda yer alması sözcük dağarcığı açısından katkıda bulunmuş ve bu çalışmalar bilinmeyen birçok sözcüğün ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu bildiride bu tür sözcüklere yer verileceği gibi sözlüklerde ve daha önce yayımlanmış metinlerde bulunmayan kimi sözcükler üzerinde de durulacak ve tesbit edebildiğimiz kadarıyla kökenleri hakkında da bilgi verilmeye çalışılacaktır.

¹ Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakır Ağzı*, Diyarbakır Halkevi Yayınları, Ankara 1966.
Yard. Doç. Dr. Münir Erten, *Diyarbakır Ağzı*, inceleme-metinler-sözlük, TDK Yayınları, Ankara 1994.
Doç. Dr. Sadettin Özçelik, Yard. Doç. Dr. Erdoğan Boz, *Diyarbakır İli Çüngüş ve Çermik Yöresi Ağzı Çermik Yöresi Ağzı (Dil İncelemesi, Metinler, Sözlük)*, TDK Yayınları, Ankara 2001.
Mehmet Mercan, *Diyarbakır Türküsü*, Diyarbakır Gezeteciler Cemiyeti Kültür Yayınları, Diyarbakır 2002.

1. cengari bakır pası rengi (DTürküsü: pas rengi, s. 27).

DS'de **cenger** (I) kalaysız bakır eşya (Elbistan, Maraş) (DS III, 881b)

cenger almak

[-> cengeri çılmak] [DS III, 882a]

[cenger almak]

Oksitlenmek, paslanmak. [DS III, 882a]:*Bor –Niğde, Antalya

cengeri çılmak

Oksitlenmek, paslanmak. [DS III, 882a] -Gümüşhane, *Sorgun -
Yozgat

Dankoff sözcük hakkında şöyle bir açıklama yapar: **cang** rust, verdigris, oxide (< Pahl. > Pers. **cang** > Osm. **zang** (Tietze/Pers 132) **cangari** (Kars, Karabağ, Muş, Tiflis). Ermeni dilinde de Farsça'dan alıntı olarak gösteriliyor (Dankoff, 189).

jengar pas (Far.) (St. 374)

jeng pas; küf (St. 637a)

Kaynaklarda Diyarbakır'da da yaşadığı belirtilmeyen bu sözcük Diyarbakır Türküsü adlı çalışmada yer aldığı gibi yöre halkı tarafından çok kullanılan sözcükler arasındadır.

Andreas Tietze sözcüğü Farsça *jenger*'den getirir ve *cengari*'nin so-
nundaki *i*'yi nisbet *i*'si olarak değerlerdir:

“**cengâr/cenkâr**/AD. **cenger** M.Z. Pakalın 1946 I, 279, DS 881–882
'bakır pası' < Far. **jangâr**”

cengâri 'demir pası renginde, açık yeşil' < Far. *jangârî*. Renk sıfatla-
rına takılan nisbe için bakınız **altunî** (Tietze, s. 476)

Bu sözcükle ilgili ayrıntılı bilgi için şu çalışmaya bkz. Uwe Blesing,
Armenisch-Türkisch, Etymologische Betrachtungen ausgehend von
Materialien aus dem Hemşingebiet, Amsterdam-Atlanta, GA 1995.

2. çekiş- (birine, bir şeye) kızmak ('bana çekişti, ona çekiştim' gibi)

DS'de **çekişmek** (I) masrafı paylaşmak (Gaz.)

çekişmek (II) Lades tutuşmak (Merzifon ve köyleri, Amasya) (DS
III, 1114b).

Aynı sözcüğün eşesli ad kökü olan **çekiş** (çekiş et-) kavga (kavga etmek) ise, DS'de **çekiş** (I) Ağız kavgası (Çal Denizli, Bolu, Kastamonu, Amasya, Sivas, Yozgat) (DS III, 1114a) bilgisiyle yer alır.

TD: **Çekişmek** İraz etmek, muaraza etmek, mübareze etmek, mücadele etmek, münakaşa etmek, münazaa etmek, pazarlık etmek (TD, cilt: 2, 952a).

Çekişme Cedel, gavga, husumet, keşakeş, keşmekeş, münakaşa, niza, pazar [bazar], pazarlık, tenazu (TD, cilt: 2, 952a).

Çekiş Kavga, muaraza, mücadele, münazaa (TD, cilt: 2, 952a).

TüS: **çekiş-** 1. 2..... 4. Ağız kavgası etmek (TüS 1. cilt, 289a)

TarS: **çekişmek (çekişmek)** münakaşa etmek, tartışmak (TarS II, 850)

MK **çekiş-** nokta koymakta yardım ve yarış etmek, Çağ. **çekiş-** biriyle kavga etmek; birlikte çekmek < çek- (ED, 417a).

Yukarıda verilen bilgilere göre sözcük “kavga etmek, tartışmak” anlamında kullanılmıştır. Bu durumda sözcüğün “birine kızmak, birini azarlamak” anlamıyla sadece Diyarbakır ağzında kullanıldığını söylemek mümkündür. Diyarbakır ağzıyla ilgili çalışmalarda ve Derleme Sözlüğünde bu anlamıyla yer almayan sözcüğü, bir çalışmada adlaştırmış haliyle bulmaktayız:

“**Çekiş** Kavga, döğüş. Azarlama” (Beysanoğlu, s. 57).

3. **çındıklı** ağzı kapaklı bakır kap

çındık ağzı kapaklı bakır kap (Karahallı-Uşak) (DS III 1179b, SDD, cilt: 1, 338a DAğzı çalışmalarında yer almamaktadır.

“Çındıklı” biçimiyle başka bir yörede kullanılmadığını tahmin ettiğimiz, günlük konuşma dilinde kullanımına sık rastlanan bu sözcüğün sadece Diyarbakır ve yöresinde kullanıldığını söyleyebiliriz.

4. **gut** obur

Halk ağzında *gut/hut* biçimleriyle çok kullanılan ve halk ağzından derlediğimiz bu sözcük, söz konusu ağızla ilgili çalışmalardan sadece birinde yer alır:

Hut çok obur (DTürküsü, s. 33)

SDD ve DS’de ise farklı anlamda başka bir sözcük yer almaktadır:

gut Erken olgunlaşan sık taneli üzüm. Yukarıkale *Koyulhisar -Sivas Sille –Konya [DS VI, 2203a]

gut Erken yetişen, sık taneli beyaz bir çeşit üzüm [SDD, cilt: 2, 677a)

5. delidardağan yenen doğal ot

Deli bardağan Yenen bir bitki (DTürküsü, s. 29)

İki biçimiyle belirleyebildiğimiz bu sözcük de Diyarbakır ağızıyla ilgili çalışmalarda ve Derleme Sözlüğünde bulunmamaktadır.

6. kottik / kuttik kısa boylu, ufak tefek (insan için)

Diyarbakır ağızında bu anlamda kullanılan sözcük, diğer Anadolu ağızlarında aşağıdaki biçimlerde yer alır:

kotik 1. [> **kota (1)**] **2.** [> **kodak (I)- 1**] **3.** kedi büyüklüğünde bir çeşit hayvan (Ahlat, Bitlis) (DS VIII, s. 2937a, 2935a).

kodik kod gibi içi oyuk küçük şeyler (HrpAğz., s.140)

kodik (I) **2.** kedi, köpek gibi hayvanların yavrusu (Çanakkale) (DS VIII, 2898a)

kottik’in yanısıra **kodalak** **1.** kısa boylu, tıkHz kimse (Malatya, Maraş) biçiminde aynı anlamı görüyoruz. (DS VIII, s. 2897b)

Bölgeyle ilgili ağız çalışmalarına ve Derleme Sözlüğü’ne baktığımızda sözcüğün ‘kısa boylu, ufak tefek’ anlamıyla yer almadığını gördük. Sadece Beysanoğlu’nun çalışmasında ‘koltuk altında çıkan çıban’ anlamıyla yer almaktadır.

SDD: **kottik** kısa boylu, cüce (Kemaliye, Arapkir ‘Malatya’). Burada da kullanıldığı yer olarak sadece Malatya gösterilmiştir (SDD, 2. cilt, s. 965a)

koduk (kodak) Eşek yavrusu, sığa

koducak Küçük sığa (TarS IV, s. 2599)

Aynı anlamla bu sözcüğün yanı sıra kullanılan bir diğer sözcük ise, **koto** ‘kısa boylu’ sözcüğüdür. Derleme sözlüğünde yer almayan bu sözcük, sadece M. Mercan’ın *Diyarbakır Türküsü* adlı çalışmasında yer alır. (DTürküsü, s. 35)

Dankoff'un tespitine göre Açıryan'da² **kutik** biçiminde yer alan sözcüğün Ermenice olduğu belirtilmiş olsa bile bu konu araştırılmaya muhtaçtır.

7. kuzla- 'başkasına söylenmemesi gereken bir sırrın söylenmesi' durumunda kullanılan bu sözcük, daha çok 'bunu ona hemen kuzladın değil', 'hemen gidip ona kuzlamıyasan' gibi yapılarda kullanılır. Derleme Sözlüğünde ve bölge ağzıyla ilgili çalışmalarda bulamadığımız bu sözcüğü olası biçimleriyle baktığımızda, Derleme Sözlüğünde

kozlamak I 'tavuk yumurtlamak' (Kullar İzmit) (DS VIII, s. 2946)

kozlamak II 'Buğday biti tahılın içerisini yiyerek boşaltmak': *Bizim buğdayı bit kozladı* (Bayındır Beyşehir/Konya) (DS VIII, 2946) gibi farklı anlamlarla karşılaşıyoruz.

SDD ve Türkçe Sözlük'te Diyarbakır ağzındaki biçim ve anlamla bulamadığımız sözcük, bu kaynaklarda aşağıdaki biçimlerde yer alır:

kuzulamak 1. (Koyun) yavrulamak. 2. (Çocuk) Ellerini yere dayayarak dizleri üstünde emeklemek (TüS 2.cilt, s. 943a)

SDD'de ise,

kozlamak 1. tavuk yumurtlamak (Kastamonu), 2. Buğday biti tahılın içerisini yiyerek boşaltmak (SDD, cilt: 2, 969b) anlamlarında buluruz.

kozlamak yumurtlamak (Kullar İzmit-Kocaeli) (SDD, 1696b)³

DAğzındaki anlamın Türkçe *kuzulamak* sözcüğünün mecaz anlam kazanarak anlam değişmesiyle ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

8. mükebbe yemeğin üzerine kapatılan büyük sepet

mükebbe çubuk ya da kamyıştan yarım küre biçiminde örülmüş büyük sepet (Antakya) (DS IX, s. 3228b). Diyarbakır ağzıyla ilgili ağız çalışmalarında yer almayan bu sözcüğü Diyarbakır'da yaptığımız saha çalışmasında belirledik.

² Açıryan, Hraç'ya Hakobi, *Hayeren armatakan bararan (Ëtimologiçeskij korennoj slovar' armjanskogo jazyka)*, 1-4, Erevan (1971-79).

³ *Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*, c. 4, -Ulama- A-Z, TDK Yayınları, İstanbul 1951.

Derleme Sözlüğü'nde sadece Antakya için gösterilen bu sözcük, *Türkçe Sözlük ve Söz Derleme Dergisi*'nde yer almaz. Aynı sözcük farklı anlamlarda kullanılmıştır.

Arapça *mükebbe*'in müennesi olan *mükebbe* 'küre şeklinde, küre şeklini andıran' anlamındadır. Sözcük Arapçadan alıntıdır (Lexicon 1953a).

9. kef etin pişmesi sırasında üzerinde oluşan köpük

SDD'de yok. Derleme Sözlüğünde ise aşağıdaki verileri buluyoruz:

kef Orakçıların kullandığı parmak uçları tahta meşin eldiven. (DS VIII, 2718) (Gaziantep)

Diyarbakır ağzı ile ilgili çalışmalardan ikisinde bu sözcüğü bulmaktayız:

kef köpük (DTürküsü, s. 31, Beysanoğlu, s. 61)

Harput Ağzında **kef** kaynaklı şıranın köpüğü anlamıyla yer alır. (HAğzı, s. 148)⁴

kef (Far.) köpük (St. 1036b)

10. leppik/lepik bulgurdan yapılan yassı köfte (Diyarbakır) [DS IX 3073]

Diyarbakır ağzıyla ilgili çalışmalarda ise sadece *lepik gogo* var:

lepik gogo Bir çocuk taş oyunu (DTürküsü, s. 38)

Sözcükle ilgili Derleme Sözlüğü'ndeki diğer veriler şöyledir:

[leppik -1] Çocukların oyunda kullandıkları düz, yuvarlak ve yassı taş. Erzurum [DS IX, s. 3073]

lepik (II) Çocukların oyunda kullandıkları düz, yuvarlak ve yassı taş. Bilecik, Sivas [DS IX, s. 3073]

[leppik -2] Yapı işlerinde kullanılan, toprağın altından çıkarılmış, ince tabaka biçimindeki taş. Kars [DS IX, s. 3073]

lepiyh Yapı işlerinde kullanılan, toprağın altından çıkarılmış, ince tabaka biçimindeki taş. İrişli, Bayburt, Kars [DS IX, s. 3073]

⁴ Yard. Doç. Dr. Zülfü Güler, *Harput Ağzı*, Elazığ Belediyesi Yayınları, Elazığ 1992.

lepik koko Çocukların yassı bir taşla kaleye diktikleri şeye vurarak oynadıkları oyun. Diyarbakır [DS IX, s. 3073]

[lappik] Çocukların oyunda kullandıkları düz, yuvarlak ve yassı taş. Çanakkale [DS IX, s. 3073]

[lebig] Çocukların oyunda kullandıkları düz, yuvarlak ve yassı taş. Kars [DS, IX, s. 3073]

[lepbik] Çocukların oyunda kullandıkları düz, yuvarlak ve yassı taş. Van [DS, IX, s.]

[lepe (II)] Çocukların oyunda kullandıkları düz, yuvarlak ve yassı taş. Rize [DS, IX, s.]

[lepük] Çocukların oyunda kullandıkları düz, yuvarlak ve yassı taş. Gümüşhane, Sivas [DS, IX, s.]

[lepüstek] Çocukların oyunda kullandıkları düz, yuvarlak ve yassı taş. Trabzon, Gümüşhane [DS, IX, s.]

Farklı biçim ve anlamlarda kullanılan bu sözcükle oluşturulan *lepik atmak* deyimini Derleme Sözlüğünde yer almaz. Diyarbakır'da günlük dilde halk arasında çok kullanılan bir deyimdir.

leppik/lepik atmak bir yerde uzun süre/gereğinden fazla kalmak anlamıyla *leppigini atmış otiri* 'leppigini atmış oturuyor' ibaresinde kullanılır.

Dankoff'un *lep'* 'çocukların oyunda yere konulmuş olan ceviz ya da bilyeyi vurmak için kullandıkları ya da suyun üstünde kaydırdıkları düz, yuvarlak yassı taş' biçiminde Açaryan'a dayanarak verdiği sözcüğün bu veriye göre Ermeni kökenli olduğunu ancak ihtiyatla söyleyebiliriz. (Dankoff, s. 54, madde 201).

11. kabala götürü (DTürküsü, s. 33)

kabala aşağıdaki Anadolu ağızlarında da bulunmaktadır:

kabala [kabal (I), kabalayı] Toptan, götürü, hepsi birden. Isparta, Çankırı ve ilçeleri, Çorum, Sinop, Samsun, Amasya, Tokat, Ordu, Trabzon, Kars, Erzurum, Mardin, Tunceli, Maraş, Hatay, Sivas ilçeleri, Kırşehir, Kayseri, Nevşehir, Niğde, Konya, Adana, İçel (DS, VIII, 2579a)

[kabalayı] toptan, götürü, hepsi birden. Kastamonu (DS VIII, 2579a)

kabalayı Götürü, tahmini (SDD, c. 2, s. 805a)

kabala (II) Ar. Kabala, götürü, toptan (TüS, 2. Cilt, s. 750a)

kabala almak Pazarlık ederek, toptan, götürü almak (Erzincan) (DS VIII, s. 2579b).

Bu deyim Diyarbakır ağzında *kabele almak* biçimiyle “üzerine çok fazla iş almak” anlamında kullanılmaktadır.

Sonuç olarak yukarıda belirttiğimiz sözcükler çerçevesinde Diyarbakır ağzında kullanılan, kaynaklarda yer almayan farklı anlamdaki sözcüklerin yanı sıra yardımcı eylemlerle oluşturulan deyimlerin de fazla olduğunu söyleyebiliriz. Bu kısa yazı çerçevesinde derleyebildiğimiz az sayıdaki sözcükle bu bölgedeki sözcüklüğe katkıda bulunmaya çalıştık.

KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

Açaşıyan, Hraç‘ya Hakobi, *Hayeren armatakanbaşaran "Etimologiçeskiy korennoy slovar' armyanskogo yazıka"*, 1-4, 1971-79 Erivan. (1926-35'teki baskının tıpkıbasımı)

Blesing, Uwe, *Armenisch-Türkisch, Etymologische Betrachtungen ausgehend von Materialien aus dem Hemşingebiet*, Amsterdam-Atlanta, GA 1995

Beysanoğlu, Şevket, *Diyarbakır Ağzı*, Diyarbakır Halkevi Yayınları, Ankara 1966.

Çağ.: Çağatayca

Dankoff, Robert, *Armenian Loanwords in Turkish*, Wiesbaden 1995.

DS III: *Derleme Sözlüğü III, C-Ç*, TDK Yayınları, Ankara 1968.

DS VIII: *Derleme Sözlüğü VIII, K*, TDK Yayınları, Ankara 1975.

DS IX: *Derleme Sözlüğü IX, L-R*, TDK Yayınları, Ankara 1977.

DS VI: *Derleme Sözlüğü VI, G*, TDK Yayınları, Ankara 1972.

DTürküsü: Mehmet Mercan, *Diyarbakır Türküsü*, Diyarbakır 2002.

ED: Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.

Far.: Farsça

HrpAğz.: Zülfü Güler, *Harput Ağzı*, Elazığ Belediyesi Yayınları, Elazığ 1992.

Lexicon: *A Turkish and English Lexicon, New Edition*, edited by Sir James W. Redhouse, Beyrut 1987.

- MK: Mahmud Kaşgarlı
SDD, cilt 1: Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi, cilt: 1, A-D, İstanbul 1939.
SDD, cilt 2: Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi, cilt: 2, E-K, İstanbul 1941.
St.: Steingass, F., *A comprehensive Persian-English dictionary*, 8th edition, London and New York 1988.
Tzitzilis, Christos, *Griechische Lehnwörter im Türkischen (mit besonderer Berücksichtigung der Anatolischen Dialekte)*, Wien 1987.
TarS II: *Tarama Sözlüğü II C-D*, TDK Yayınları, Ankara 1965.
TarS IV: *Tarama Sözlüğü IV K-N*, TDK Yayınları, Ankara 1969.
TD: *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi*, cilt: 2, İstanbul 1934.
TüS: Türkçe Sözlük 1, A-J, 2, K-Z, TDK Yayınları, Ankara 1988.